

Драган М. Митровић*

ПРАВО У СВЕТЛУ ТЕОРИЈЕ ХАОСА И ПРАВНЕ ТЕОРИЈЕ

I

*Теорија хаоса представља сасвим младу и модерну дисциплину која има за циљ да истражи и објасни нерегуларно понашање, тј. да открије ред у нереду.*¹ Штавише, теорија хаоса доводи у сумњу уврежено уверење и научну тврдњу да у свету влада ред. Али, теорија хаоса не одбацује ред због нереди, већ у неред у истражује ред на себи својствен начин, посебним, у основи математичким методима и рачунарским техникама које захтевају филозофско и теоријско осмишљавање. Такав циљ теорије хаоса лако може да се препозна у праву, јер и у праву, поред регуларних понашања и процеса, постоје изражена нерегуларна понашања и нерегуларни процеси. Због тога је право посебно погодна појава и систем за истраживање и за примену теорије хаоса.

Теорија хаоса означава успостављање другачијег погледа на свет, другачијег методолошког апарата, као и све ширу примену већ постигнутих резултата у новим и сасвим различитим научним областима, што омогућава истраживање друштвених и правних појава на сасвим другачији начин и са потпуно новим могућности-ма. То теорију хаоса приказује као *универзалну ојшћу теорију сложених динамичких система* – која подједнако успешно указује на општу уређеност појава и система који се на локалном плану понашају насумично и хаотично, као и на општу неуређеност и хаотичност појава и система који на локалном плану показују уређеност и регуларност – тј. као модерну теорију која на радикалан начин покреће преиспитивање постојећих знања о појавама и

* Др Драган М. Митровић, ванредни професор Правног факултета у Београду.

¹ Текст је приређен за штампу на основу забележака за уводно излагање на Општем семинару Правног факултета у Београду, који је одржан 2. априла 1996. године поводом промоције књиге Драгана М. Митровића и Љубише В. Станојевића *Теорија хаоса и њервна теорија. Моделовање и рачунарска симулација у њраву* (изд. „Службени лист СРЈ“, Београд, 1996). У представљању књиге, поред аутора и коаутора, учествовали су: проф. др Радослав Стојановић, рецензент, проф. др Дејан Поповић и доц. др Ранко Орлић.

о њиховим законитостима и на нов начин доводи у везу организацију са случајношћу, сврсисходност са спонтаношћу, ред са хаосом. У самој основи тог новог приступа стоји: *свеӣ је ӣрајна нес̄иабилност̄*.²

II

Теорија хаоса и теоретичари хаоса располажу одговарајућим појмовником, захваљујући којем могу да врше своја исцртавања и да саопштавају добијене резултате. Појмовник подразумева постојање одговарајуће терминологије са којом теоретичари хаоса изричито или прећутно рачунају. Појмовник треба да обухвати, усклади и систематски изложи стара и нова значења као мање-више заокружен корпус знања којима располаже теорија хаоса. Његово постојање показује да теоретичари хаоса имају потребу да буду филозофи, исто колико и филозофи да на неки начин буду теоретичари хаоса. То теорији хаоса даје снажан потенцијал, а филозофији могућност да на неконвенционалан начин приступи решавању својих традиционалних проблема.

У конвенционалној терминологији филозофа реч *свеӣ* означава све што постоји, све постојеће, ма како да је свет настао и ма како да објашњавамо његов настанак.³ У терминологији и појмовнику теоретичара хаоса *свеӣ* представља *св̄ӣӣс̄ӣӣчки случај хаоса*, а *ӣриродне и друш̄ӣвене закониӣости* – *суму св̄ӣӣс̄ӣӣчких сажетика случајности* које *ӣеже ка све већој аӣроксимацији*.⁴ Теоретичари хаоса, исто тако, не користе изразе *збиља* и *св̄арност̄*, који означавају или целокупност свега што јесте или целокупност свих ствари, већ користе израз *конкретност̄*, иако су свесни да и конкретност представља, епистемолошки посматрано, само још једну недостижну вредност, као и *истӣна*, уместо које користе израз *веровајноћа*.⁵ Отуда и тврдња многих теоретичара да *расправљање о истӣни* треба заменити *расправљањем о с̄ӣеӣенима истӣниностӣ*, *с̄ӣеӣенима рационалне вере* или *с̄ӣеӣенима веровајностӣ*. *Истӣна*, другим речима, представља недостижну граничну вредност на чијем се другом крају налази *погрешност̄*, па расправљање о истини треба заменити расправљањем о броју, вероватности и тежини употребљених аргумената. Основно истраживачево руководно начело због тога мора да буде погодност за

2 Драган М. Митровић, *Теорија хаоса и правна теорија*, Нови Сад, 1993, стр. 19-24.

3 *Филозофски рјечник*, Загреб, 1965, 190-191, 381 и 431.

4 Вилем Флусер, „Кашика стварања из супе хаоса“, *Грехи програм*, Београд, зима 1990, стр. 276-277.

5 Упоредити: Вилем Флусер, *истӣо*, стр. 277, и *Филозофски рјечник*, стр. 431.

рад, а не истинитост добијених исказа, који у крајњој линији припадају нашем референцијалном систему. То, наравно, важи за сваку теорију која треба да тежи ка што већој апроксимативности. Коперникова теорија, сходно томе, није ближа истини од Птоломејеве теорије – она је само погоднија за рад. То би подједнако требало да важи за друштвене и правне теорије, у којима би погодност за рад и истраживање такође требало да представља главно руководно начело.⁶

У појмовнику теоретичара хаоса посебно место припада појму *извесности* помоћу кога теорија хаоса може да се повеже са друштвеном и правном филозофијом и теоријом, што отвара нове сазнајне и практичне могућности за истраживање. Наиме, извесност као мера вероватноће (*сигурна рационална вера*) може да се изрази неким бројем који се налази између екстремних степена вероватноће: сигурности (*сигурна рационална вера, знања*) и немогућности (*немогућа рационална невероватност, незнања*), што је карактеристично редовно стање права. Извесност, другим речима, означава стање сваког система између замишљених крајности које може адекватно математички да се изрази. Та нова поузданост у филозофији и науци посебно је изражена откад је снажно афирмирана могућност аутономног математичког размишљања о свету. Иза такве могућности стоји уверење да универзални закони могу математички да се одреде, па је *извесност математички верификовано мерило за утврђивање сигурне вероватноће, предвидљивости и поузданости* у свим природним, друштвеним, духовним и вештачким појавама и системима у којима поред регуларних процеса постоје и нерегуларни процеси. То посебно важи за *право*, које је такође један *неоједнако хармоничан систем*, нарочито погодан за испитивање у светлу теорије хаоса.

Захваљујући тој чињеници, на нешто другачији начин могу да се одреде појмови права, начела законитости и државе. *Право*, наиме, представља *сигурно или свесно и једнако сигурно систем извесности који треба да обезбеди предвидљивост у понашању субјеката права и поузданост у функционисању институција, а начело законитости – правило или скуп правила о томе како ће право да се сироводи. Држава*, пак, на коју се право ослања, представља, сходно томе, *главни стабилизаџор и регулаџор нагомиланих пројективних неједнакости, који треба да елиминира неједнакости*.⁷

6 Упоредити: John Maynard Keynes, *A Treatise of Probability*, London, 1957, стр. 71; Harold Jeffreys, *Theory of Probability*, Oxford, 1948, стр. 341; Hans Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy*, Berkeley, 1968, стр. 69; Лудвиг Витгенштајн, *Филозофска испитивања*, Београд, 1980, стр. 55, т. 38.

7 Упоредити: Драган М. Митровић, *Теорија хаоса и једнака теорија*, стр. 79–92 и 125 и Драган М. Митровић, Љубиша В. Станојевић, *Теорија хаоса и једнака теорија. Моделовање и рачунарска симулација у праву*, Београд, 1996, стр. 13–14 и 162.

III

Могућност̄ за њрмену њеорије хаоса у њраву долази до своѣ њуноѣ изражаја њек кад се схваѣи да хаос није истио њиѣо и несѣабилности и да хаос њодразумева њосѣѣојање орѣанизације и реда. Штавише, сам хаос омогућава настанак реда и поретка тамо где њних нема. Хаос, дакле, не означава само разарање неке појаве, неког система или неке организације, већ означава и успостављање система-организације насумичношћу (спонтаношћу) и нередом.

Из хаоса не настаје само ред. И у самом хаосу лежи посебна врста реда, јер се показало да непредвидљивост, хаотичност, спонтаност и нестабилност поседују одређена универзална својства која могу математички да се прикажу помоћу *аѣтракѣѣора* (привлачилаца) и *фракѣѣала*. То треба посебно да се истакне, јер у хаотичним системима *аѣтракѣѣори фракѣѣалноѣ сасѣѣава* показују да и у нереду постоје ред и симетрија. Стога је *фракѣѣал мера уређености хаоса*. На тај самоорганизујући начин хаос сам себе уређује изнутра, и то успостављањем фракталних облика као посебног начина уређености.⁸

Могућност хаоса да изазива настанак реда и да сам генерише ред у себи, што може да се математички изрази, приказује хаос и као шансу за стварање новог из старог. Хаос због тога располаже и властитом стваралачком снагом. Она настаје из спонтаности која хаосу даје моћ да сам ствара ред. Захваљујући тој стваралачкој снази хаоса, филозофи и научници могу лакше да разумеју и боље да објасне сву сложеност и разноврсност друштвеног регулисања које је тако снажно присутно у праву, чак и кад оно изгледа као произвољност и спонтаност. Тај привид, искључимо ли *слеѣу силу случаја*, јесте резултат деловања хаоса који *ѣраво* приказује као *ѣлобално сѣабилан* и као *локално несѣабилан сѣѣѣем*, што право и јесте. Па ипак, тај сѣѣѣем почива на једноставним принципима, јер велика сложеност појава не захтева компликована основна начела. Практичан циљ теорије хаоса састоји се, другим речима, у томе да у сложеном систему видимо краћи пут, идеју или мисао која ће поуздано да нас води даље.⁹

IV

Пракѣѣична ѣримена ѣеорије хаоса ѣодразумева расѣѣолаѣање и уѣѣѣребу одѣоварајућих ѣосебних средсѣѣава којима се корисѣѣѣ ѣеоретѣѣичари хаоса. Средства којима се користе теоретичари хаоса

8 Мирко Гаспар, „Холизам, сврховитост и склад: повратак смисла у природу?“, *Кулѣуре Исѣѣока*, бр. 27, год. VIII, Београд, јануар–март 1991, стр. 33.

9 Мичел Фајгенбаум, „Загонетка хаоса“, *Преѣлер*, Београд, 1984, стр. 61.

не обухватају само одговарајуће теоријске и техничке методе за стварање модела, већ обухватају и одговарајућу употребу рачунара као основног оруђа теоретичара хаоса и извођење рачунарске симулације састављених модела. То, другим речима, значи да ваљано истраживање права у наведеном смислу никако не може да се изведе без састављања правних модела и извођења њихове рачунарске симулације.

То на дневни ред ставља радикално истраживање и преиспитивање права, у коме вероватност замењује истинитост, а извесност сигурност. Тај практичан циљ може да се постигне кад се право испитује као детерминисан и као недетерминисан систем.

Када се право одреди као детерминисан систем, и тада треба да се разликује конвенционална примена рачунарске технике од њене креативне примене. Право у наведеном смислу представља детерминисан систем када га, на пример, одредимо као низ правила која у облику правних норми постоје у разноврсним правним актима. Право је, међутим, недетерминисан систем када се примењује, јер се само део оног што је прописано збиља и примењује. То, наравно, нису једини такви примери у праву.

У оба наведена примера, у којима је поменуто како би право могло да изгледа као детерминисан и као недетерминисан систем, теорија хаоса и правна теорија сучељавају се са проблемом дуализма у истим појавама, што, кад је реч о примени теорије хаоса у праву, захтева селективан методолошки приступ који проблеме правног стваралаштва раздваја од проблема примене права. Због тога апаратура и методологија теоретичара хаоса треба да буду прилагођене апаратури и методологији коју користе сами правници кад стварају и примењују право. Но, без обзира на то да ли се ради о стварању или о примени права, о методама теоретичара хаоса или о правним методама, као и о томе да ли се право одређује као детерминисан или као недетерминисан систем, ваљано истраживање права у наведеном смислу никако не може да се изведе без састављања правних модела и извођења рачунарске симулације.

V

Ако је састављање правних модела у извесном смислу уметност, а теорија хаоса нов концепцијски оквир, рачунарска симулација у праву може да се замисли и одреди као метод који се користи за испитивање модела неке теорије, права, дела права, закона или неког другог правног акта, као и за сагледавање и проучавање последица које у стварности могу да настану применом таквих модела.

Сама примена рачунарске симулације може да се опише на следећи начин. Прво се изучавају *јодаци*, који се преносе у *алгоритме*. Од алгоритама се ствара *софтвер*, који се затим преноси у, за ту сврху, „припремљен“ *рачунар*. То омогућава да се на екрану добије одговарајући правни *модел*, који треба да буде испитан у складу са релевантним законитостима и чињеницама које постоје у стварном, истинитом свету, при чему *увиђамо* да се модел сам *развија*. Из добијеног материјала, тј. великог броја понуђених могућности, можемо према жељи да изаберемо неки карактеристичан део или неки карактеристичан случај, који затим *варирамо и анимирамо*. Кад се постигне да један такав модел, на пример модел закона, личи на закон какав постоји у стварности, саставља се *интерфејс* који омогућава добијање *холограма*. Успостављање холограма у равни и у простору омогућава отпочињање праве анимације. И на тај начин модел закона почиње да *живи* у рачунарском свету, иако није примењен у стварности.¹⁰

То је и учињено рачунарским симулирањем и испитивањем три карактеристична правна модела, чиме смо показали да веза теорије хаоса и правне теорије није утопијски пројекат, тј. да теорија хаоса успешно може да се повеже са резултатима правне теорије, науке и технике. Захваљујући томе, једна сасвим млада и савим модерна интердисциплинарна теорија универзалног карактера примењена је у једној од најстаријих и најразвијенијих општинских теорија.

Да је то могуће, изгледа да потврђује и мисао Вернера Хајзенберга, према коме се „најплодоноснији развој често одиграва управо на оним тачкама где се сусрећу различите мисаоне линије... одатле, уколико се оне заиста сретну, што ће рећи, ако су барем толико међусобно повезане да међу њима може да дође до истинске интеракције, онда можемо да се надамо да ће из тога произићи нова и занимљива открића“.¹¹

Рачунарском симулацијом Келзеновог модела јојма права,¹² које је у његовој познатој „чистој правној теорији“ сасвим доследно логички одређено и развијено, представљена је прва главна идеја теорије хаоса: да не постоји потпуни ред, да у самом реду постоји склоност ка неред, да неред постоји и кад се не види, да прелазак из реда у неред није скок у непознато, већ да и том приликом постоје правилности захваљујући којима може да се објасни постепено претварање реда у све већи неред, све до пот-

10 Вилем Флусер, *истио*, стр. 279–280.

11 Наведено према: Фријтоф Капра, *Тао физике. Истичавање паралела између савремене физике и источноначког мистицизма*, Београд, 1989, стр. 9.

12 Ханс Келзен, *Ојшћа теорија права и државе*, Београд, 1951, стр. 17, 116–117, 119–120, 127 и 129.

пуног нестанка права. Другим речима, показано је да и модел права, који је Келзен тако замислио и одредио да оличава ред, сам генерише неред, претварајући се под одређеним условима у властиту супротност, у оличење нереда, тј. у безакоње и хаос.

*Рачунарском симулацијом модела обичаја,*¹³ који показује како ред спонтано настаје из нереда, представљена је друга важна идеја теорије хаоса: да не постоји потпуни неред, да у самом нeredу постоји склоност ка реду, да ред постоји и кад се не види, тј. да се хаос спонтано самоорганизује, да до спонтаног самоорганизовања не долази нагло, већ да и том приликом постоје правилности захваљујући којима може да се објасни претварање нереда у све већи ред, све до настанка обичајне норме која је један од образаца реда. Тако може да се запази како хаос, на самоорганизујући начин, самог себе уређује и изграђује, до сасвим уређеног нормативног облика обичајне норме, која је један од образаца реда.

Келзенов модел права и модел обичаја, као посебно погодни правни модели, у ствари, приказују идеју која је део и нашег људског искуства: *да нормативности разарају силе хаоса, али и да је сам хаос важан извор нормативности.*

*Рачунарском симулацијом модела правног поретка*¹⁴ представљена је трећа важна идеја теорије хаоса: да ред и неред не искључују једно друго, већ да истовремено постоје, допуњавају се и прожимају у једној динамичкој равнотежи. Од врсте и степена те равнотеже зависе стање и квалитет права. Ако, пак, у поретку дође до наглих поремећаја, право се разара, тј. долази до формално-правне револуције, која је подлога за настанак правног поретка на сасвим другачијим основама. Штавише, рачунарска симулација модела правног поретка, кад би вредност променљивих била одређена на основу статистичких података, могла би да послужи за састављање поузданих прогноза о будућем стању, квалитету и кретању било ког конкретног друштвеног и правног поретка.

Хаос, као што може да се примети и на моделу правног поретка, није само слепа разарајућа сила, нити је само праисконски изворни стваралачки покретач, већ, заједно са редом, представља редовно стање свих појава и система. Та допуњујућа коегзистенција реда и нереда казује нам да све што постоји – постоји у стању динамичке равнотеже и да се свет права, као и свет уопште, развија све дотле док може да прима утицаје споља и изнутра. *Свет је, другим речима, саморегулишућа појава коју покреће истрајна несигурност!*

13 Радомир Д. Лукић, *Увод у право*, Београд, 1978, стр. 26–28.

14 Радомир Д. Лукић, *истио*, стр. 199–200.

Сва три карактеристична правна модела, чија рачунарска симулација приказује три важне идеје теорије хаоса, поткрепљују главну идеју: да теорија хаоса може да се користи за истраживање права. То значи да могу да се састављају и други правни модели, ма ког нивоа и ма које врсте, који, такође, рачунарски могу да се испитују.¹⁵

Састављени карактеристични правни модели, као и сви други приказани модели, њихова рачунарска симулација и добијени резултати потврђују почетну идеју: *да повезивање теорије хаоса и правне теорије није утиоџијски пројект, већ нови џуџ који открива сасвим нове џросџоре за исџраживање џрава*. Тај нови пут мора да промени наше уврежене представе и слике о свету права и о праву као делу света, јер *џраво џулсира у универзалном ритџму реџа и нереџа!*

VI

Рачунарска симулација није свемоћна, ма колико да је драгоценост за истраживање права. Због тога треба имати у виду *оџраичења и оџасносџи* које се појављују кад се изводи рачунарска симулација, а посебно кад се тумаче њени резултати.

Рачунарска симулација, пре свега, пружа вероватне и највероватније а не тачне и истините резултате, јер *су наше теорије наши изуми*, наша лука погрешна нагађања, као и наше смеле претпоставке из којих ми стварамо „*сойсџивене мреже у које џокушавамо да уловимо сџварни свей*“. То је случај и са свим моделима теоријског и техничког карактера. Па ипак, захваљујући нашим теоријама и нашим моделима, ми можемо да стекнемо нова знања, која су дотле могла да буду само пука нагађања без ваљаних могућности за тестирање и проверу. Коришћењем рачунарске симулације, на тај начин, могу да се добију резултати са високим степеном вероватности (извесности) и проверљивости, што је сасвим довољно да се оствари постављени циљ. Када, дакле, испитујемо неки друштвени или правни модел, ми не очекујемо да ће добијени резултати бити истинити, већ да ће да буду високог степена вероватности, проверљивости и поткрепљености.¹⁶

Поменута ограничења и опасности истраживачеву улогу приказују у сасвим другачијем светлу. Истраживач, наиме, мора да води рачуна, пре и у току рачунарске симулације, да ли је формализовање модела коректно изведено, а посебно да ли је раздвојено

15 Драган М. Митровић, Љубиша В. Станојевић, *исџо*, стр. 65-77 и 147-153.

16 Карл Попер, *Трагање без краја. Инџелекџуална ауџиобиоџрафија*, Београд, 1991, стр. 32 и 75.

битно од небитног у моделу, као и да ли су изабрани подаци довољни за стварање тзв. *сејла*, без чега није ни могуће рачунарско формирање и испитивање модела. Први проблем се решава коришћењем *йарадиџми*,¹⁷ које омогућавају истраживачу да разликује битно од небитног. Други проблем се решава *фракцијалним сйрукшурирањем*.¹⁸

Истраживач посебно мора да води рачуна о тумачењу добијених резултата, при чему никако не сме да сметне с ума да иза формализованог модела може да се налази стварна појава са последицама које су далеко од пуког формалног и теоријског истраживања. То моделовање и рачунарску симулацију приказује у сасвим другачијем светлу – као могућност да на један од више начина уопште испитујемо свет и право са слободом која до сада није постојала. Та слобода, понекад, може да подсећа на божанску креативност. Али, истраживач ни тада не сме да заборави да *рачунар не може да замени човека, као што ни човек не може да замени Бога. И, као што Бог има коначну реч у људским сйварима, иако и човек има коначну реч у рачунарским сйварима. Рачунар, дакле, само йовећава сйособности људског ума, али не замењује људску интелигенцију.*

Коришћење рачунара и извођење рачунарске симулације захтева људско прилагођавање, што често доводи до сасвим погрешног и непотребног поређења човека са рачунаром. То је навело многе писце да сасвим умесно укажу на стварне и потенцијалне опасности које доноси коришћење рачунара. Па ипак, људско прилагођавање рачунарима је неопходно, али само у оној мери у којој може да прибави пожељну корист. Људско прилагођавање је, дакле, и разумљиво и оправдано, јер су рачунари у задатим границама програма моћнији од људи. Али, рачунари никако нису свемоћни, јер је *једино човек сйособан и йозван да расйознаје важно од неважног*. Човек, који није само рационално биће, то често може да чини интуитивно или сасвим несвесно, што рачунар никако не може. Захваљујући том драгоценом људском врелу, том „не-свесном“ или „над-свесном“ у себи, човек и црпе своју изворну стваралачку снагу, која га на несумњив начин чини надмоћним над рачунаром као творевином његовог знања и умења.

Рачунар никако не може да надвиси свог творца и због тога што је човек у једну такву машину, свесно или несвесно, уградио и све своје недостатке. Штавише, повећавањем прецизности рачунара повећава се и ограниченост рачунара. (*Увек је боља нейознаша ограниченост људског ума и духа са мање йрецизности.*)

17 Hubert L. Dreyfus, *Шта рачунари не могу*, Београд, 1977, стр. 283.

18 Зоран Бјелић, „Иза реда и нереди“, *Културе Истока*, стр. 18.

Због тога је и ризик да се дође до *суперинтелигентних рачунара* и *субинтелигентних бића*¹⁹ оправдан само у мери у којој је човек спреман да се одрекне своје улоге, носећи зло себи самом.²⁰ Али, то није ствар рачунара, већ људске природе. Јасно је, дакле, да је и поређење човека са рачунаром умесно колико је умесно поређење власника алатке са самом алатком. Рачунари су те нове савршене алатке које можемо да користимо према властитим замислима и потребама. Сигурно је да они већ сада доводе до промена које су толико велике да тешко могу да се пореде и са променама које је у људској цивилизацији својевремено изазвала употреба плуга и појава земљорадње.

Поменуто ограничења и опасности, са којима се сусреће свако ко користи рачунаре и одговарајуће рачунарске технике (или ко само размишља о њима), а истраживач поготово, треба благовремено да буду уочени и раздвојени. *Истраживач посебно треба да разликује сазнајну и научну стварану проблематика рачунарске симулације, њену ваљаност и оправданост, од етичких, социјалних и политичких последица које примена рачунарске симулације може да произведе. Прво је ствар знања и машини, а друго етичких назора и намера оних који су у могућности да користе рачунаре и резултате рачунарске симулације.* Плуг, да подсетимо, подједнако може да се користи за обраду земље, као и за ковање оружја и за ратовање. То у сличној мери вреди и за коришћење рачунара и за извођење рачунарске симулације.

Закључак

Да веза теорије хаоса и правне теорије није утопијски пројект, већ нови пут за истраживање права и у сазнајном и у практичном смислу, потврђују моделовање и рачунарска симулација карактеристичних правних модела у светлу теорије хаоса, иако предмет моделовања и рачунарске симулације може да буде било која страна или било који део права. Једину праву границу представљају истраживачево знање, машта и предрасуде.

Па ипак, рачунарска симулација није свемоћна, ма колико да је корисна за истраживање права у светлу теорије хаоса. *Изгледа да је у овом тренутку највећа вредност рачунарске симулације правних модела у одлучном показивању смера у којем треба да деламо – не и у дружању искушава – а то је чинилац од највеће важности, јер ставља нагласак на слободу људске воље. Захваљујући томе, ми више не морамо себи да постављамо питање „Шта*

19 Hubert L. Dreyfus, *Шта рачунари не могу*, стр. 285.

20 Видети: Цозеф Вајзенбаум, *Моћ рачунара и људски ум*, Београд, 1980.

нас чека у будућности?“ Наиме, изгледа да по први пут ми себи самима можемо да поставимо прикладније питање: „Шта можемо да учинимо у будућности?“ и да на то питање добијемо поуздан научни одговор.

Коришћење рачунарске симулације у приказаном смислу, с друге стране, у сасвим другачијем светлу приказује нека стална питања, на која још није дат, нити ће изгледа икад и бити дат ваљан одговор (шта је стварност, шта је свет уопште, шта је човек /посебно Бодријаров *шелемајски, виртуелни човек*/, какво је човеково место у стварности и у свету, докле свет и човек као његов део могу да се развијају, да ли виртуелна стварност људску вољу ослобађа или заробљава, итд.). Па ипак, одговори да је стварност конкретност, да су законитости сума статистичких сажетака случајности који теже ка све већој апроксимацији, да је истина степен вероватноће, да је свет „таквост“ која пулсира и развија се све док споља више ништа не може да прими и други слични одговори, иако не морају да се прихвате као истинити, свакако јесу интересантни одговори и покушаји да се из другачије перспективе сагледају и објасне проблеми који од памтивека заокупљају људску радозналост. Ти драгоцени покушаји, поткрепљени новим рачунарским могућностима и информатичким технологијама, наговештавају *могући нови њуи њрава*. Тај пут није „тао“ права, није пут истинског, једино могућег права, већ је то пут којим се на мултидисциплинаран начин право истражује као динамичка појава са најзначајнијим могућим последицама за његову актуелну егзистенцију.

У Београду, 21. априла 1996. године